

“Средната класа” в България: За какво ни е? Какво представлява? Какво иска? Трябва ли да ѝ бъде дадено?

Център за социални практики – Нов български университет

По проект на Министерство на икономиката на Република България

Текстът е разработен на основата на материал-хипотеза и поредица от работни срещи в състав: *Александър Бабинов* (Агенция за малки и средни предприятия); *Александър Божков* (Център за икономическо развитие, министър на икономиката и главен преговарящ 1997-2000); *Васил Гарнизов* (Нов български университет, зам.-министър на регионалното развитие 1998-2001); *Георги Даскалов* (в. “Дневник”); *Георги Стоев* (Индъстри уоч); *Евгений Дайнов* (ЦСП-НБУ); *Красен Станчев* (Институт за пазарна икономика); *Лилия Филева* (агенция Д&Д); *Милена Минкова* (агенция Муди интернешънъл); *Веселина Велчева* (Министерство на икономиката); *Светослав Славов* (агенция ГфК-България). Окончателният вариант е редакция на Евгений Дайнов.

Май 2005

Въведение

Повечето правителства от 1991 година насам са заявявали като своя цел “създаване на средна класа”. Нито едно от тези правителства не успя да приложи политика, която неутралният наблюдател би могъл да окачестви като решително и последователно насочена към такава цел.

След десетилетие и половина вече е възможно да се стигне до значими, макар подлежащи на детайлна проверка, обобщения по темата за средната класа в България. Възможно е и следователно – трябва да бъде сторено. Както показва практиката, най-удачно е това усилие да бъде споделено: в него да участват всички страни по въпроса. Експертното мислене на отделно взети специалисти, колкото и да са добри те, не води до напредък. Тази илюзия падна жертва, заедно с много други, на отминалия 20-ти век.

Можем да отчленим три основни нива, по които да се движи анализът, за да достигне до онази конкретност, която може да служи като основа за действие. Постигането на яснота на всяко от нивата е задължително условие за стигането до резултат.

Първо, академичното ниво – арената на дефинициите. Що е то – средна класа? За какво, конкретно, ни е необходима?

Второ, аналитичното ниво – арената на изводите. Какво да се направи, щото онова, заради което ни е необходима средната класа, да се случи?

Трето, изследователското ниво – арената на отсъжденията. Кое от онова, което се е правило досега, трябва да бъде прекратено; кое – продължено; и кое – започнато наново, така щото да се стигне до желанния резултат?

1. Що е средна класа и за какво ни е тя?

Десетилетие и половина на нивото на академичното говорене цари предимно безобразие и безотговорност. Стига се до абсурди, напълно негодни като основа за вземане на решения, като например да се твърди, че преди 1989 година, при режим, описващ себе си като работническо-селски, грамадното мнозинство от българските граждани всъщност са били средна класа; и че впоследствие те са се декласирали надолу, ставайки бедняци. Ако беше така, постигането на целта “създаване на средна класа” щеше да е много лесно. Просто – връщаме часовника някъде в средата на 80-те години. Правителството на Жан Виденов се опита да направи именно това и никаква средна класа не създаде.

Проблемът е значително по-сложен. По време на социализма наистина една значителна прослойка от хора имаше някои характеристики в начина си на живот, които по принцип се смятат, от социологията на 20-ти век, за атрибути на състоянието “средна класа”: амбиция за доброто образование на децата; почивка два пъти годишно; притежание на основен дом плюс вила; признат статут (*perceived status*) над “работническия”; спестявания.

Както обаче със социалистическата индустриализация, в случая имаме пред себе си имитация на външните белези на дадено нещо (средна класа), а не – самото нещо. Както и с индустриализацията, имитативният характер на събитието се свежда до това, че под атрибутите не се крие сърцевината, която осмисля външните белези.

В случая с индустриализацията липсва автономният мобилен индивид. Вместо това имаше селска маса, изтръгната от селата и, организирана на паравоенен принцип,

вкарана в заводите и в панелните блокове. В основата на “социалистическата средна класа” има подобна липса: на независимия индивид, рационализиращ своите ползи в пазарна ситуация.

И в двата случая *независимостта* – т.е. *овластяването* – на индивида е онази същност, която липсва, и която делегитимира както индустриализацията, така и “средната класа” при социализма. При тази средна класа става дума не за независимост в решенията, а за получаване на достъп до съответния ресурс – професия, образование, имот – който ресурс се контролира и разпределя от централната власт. Тук по-скоро става дума за “китайския” начин на подредба на отношенията, описван от Макс Вебер, както ще стане дума по-долу.

В България има и – къде нарочно, къде от елементарно невежество – остатъчна фасцинация с една от най-вредните страни на марксизма: тезата за така нареченото “първоначално натрупване на капитала”. Според тезата, в началото си капиталът няма откъде да се появи и затова неговото първоначално събиране става от пирати, разбойници и конквискадори – от бандитите и мутрите на 16-ти-17-ти век. Оттук следва, че всяка страна, тръгнала да гради “капитализъм”, неминуемо трябва да мине през етап, в който бандитите безнаказано нарушават закона и безопасността на гражданите – за да трупат първоначален капитал. И оттук следва вече изводът, че щом това е исторически закон, то нищо не може да се направи – и системите за налагане на ред и закон просто не са задействани.

Вярването в този, както във всякакви други “исторически закони” е пагубна за всяко управление. По своята управленска полза съждението “Науката сочи така” е също толкова безсмислено, колкото твърдението “Бог иска това”. Който вярва в “първоначалното натрупване на капитала”, той не създава ред, сигурност, спазване на договори и безопасност за гражданите. А именно това са условията които, ако ги няма, не може да се породят предприемачество и “средна класа”. Защото, за да има бизнес, трябва да има сигурна, спокойна, предвидима среда.

Истината е, че точно материята “средна класа” не е от най-сложните. Удобни за непосредствено приложение дефиниции няма, но не е трудно да бъде сглобен един портрет на “средната класа”, съставен от поредица от сравнително лесни за формулиране характеристики.

Още Аристотел стига до извода, че държава, съставена от “средни хора” е най-желаното състояние, тъй като “там, където средната класа е голяма, има по-малка вероятност от клики и разногласия”. Което, на свой ред, създава относително най-добрите, според Аристотел, възможности за развитие на добродетелта и постигането на добрия живот, което е и целта на държавата като такава. Тук идеята е, че господството на крайно бедните, както и на крайно богатите, е нестабилно състояние, водещо до хаос или тирания. Просто: доминирането на едната крайна позиция провокира отпор от страна на другата. Ако господстват най-богатите, рано или късно останалите вдигат бунт поради липсата на справедливост. Ако господстват най-бедните, то всичко се изяжда, бедните се спречкват помежду си и накрая си викат тиранин да въведе ред.

Следователно, още при Аристотел имаме някаква отчетлива *характеристика* на “средните хора”: *по доход те се намират между крайностите на голямото богатство и на голямата бедност*.

Няколко века по-късно, с разпадането на римския ред, тази проблематика за дълго изчезва от полезрението на европейските общества.

Във втората половина на 17ти век, в Англия Даниел Дефо пише за хората от “средното положение” (the middle station), а в говоримия език се оформя словосъчетанието “среден тип хора”. Това, по тогавашните разбирания, е социалната група, която се намира между “горната част на човечеството” и “механичната част от човечеството”, също известна като “простите работари” (mere labourers)¹. Характеристика на “горната част” е това, че разполага с “независими средства” – т.е. не се налага да работи, за да живее. Характеристика на “простите работари” е, че за да живеят са принудени да си цапат ръцете с работа и да се потят. По средата са онези,

¹ Най-доброто до днес изследване на оформянето на средната класа е: Earle, Peter. *The Making of the English Middle Class: Business, Society and Family Life in London 1660-1730*. Berkeley: University of California Press, 1989.

които хем работят, хем не си цапат те самите ръцете с работа и не се потят; а по-скоро наемат други да правят това вместо тях.

В тази картина виждаме още една отличителна характеристика на “средните хора”: те работят, но без самите те да си цапат ръцете. Следователно, това са хора, които *имат свой бизнес* (буквално – “*предприятие*”), и които *наемат “работарите”*.

Ако, по-нататък, се вслушаме в думи като “буржоа” и “бюргер”, ще открием още една характеристика на “хората от средното положение”. *Burgher* (бюргер) идва от *burg*, което ще рече – град с признати (от светската и църковната власт) права на такъв (“инкорпориран град”, според английската терминология). В края на Средновековието градовете, както и университетите, са освободени от подчинение на феодалната командна верига, свързана с ползването и предоставянето на земя. Документите на това освобождение се наричат “свободи” (*liberties*).

Гражданите – *бюргерите* – за разлика от всички останали по веригата господари-селяни не правят в живота си онова, което им заповядва по-горната инстанция. Те са освободени от тази система и правят онова, което те самите решават да правят. Включително: управляват си градовете автономно, чрез различни форми на градски събрания и съвети.

Тук виждаме *самостоятелността и независимостта* (но не в смисъл – независимост на приходите от работенето) *като същностни черти на “средните хора”*.

Няколко десетилетия след Дефо, английският политически философ Джон Лок, размишлявайки за статута и характеристиките на гражданина, извежда правото на собственост като равно по значение с преди това оформените права на живот и свобода. Лок препоръчва в една държава, основана върху обществен договор, в качеството на граждани да участват само онези, които имат собственост. Тези хора имат интерес от съхраняване на стабилността и от развитие (за да могат да умножават своята собственост и я предават по наследство), за разлика от “простите работари”, които нямат собственост и следователно са склонни да надават ухо на всякакви революционни теории, които целят разрушаване на реда; и за разлика от аристокрацията, която, тъй като не работи, а единствените умения, които притежава, са за война, е прекомерно склонна да влиза лекомислено във военни конфликти – нещо, което дестабилизира и обеднява обществото.

У Лок вече отчетливо виждаме причина да обявим средната класа за полезна не само на себе си, а и на обществото като цяло. Следвайки собствения си интерес, “средните хора” са гарант за стабилността и развитието на цялото. Това добавя още една характеристика към портрета на “средната класа”: *тя е от полза за обществото, защото е основата на неговата стабилност и развитие*. Впоследствие и, в повечето случаи до края на Първата световна война, граждански права – да гласуват и да участват в управлението – упражняват само онези, които имат собственост над определен минимален праг.

В началото на 20-ти век Макс Вебер, основоположникът на съвременната социология, формулира ред тези за капиталистическото и некапиталистическото общество по начин, който също добавя щрихи към портрета на средната класа. Според Вебер няма капитализъм и съответното стопанско развитие там, където има: а/ жажда за голяма печалба с минимални усилия (или с един “удар”); б/ убеждението, че работенето е проклятие, което е най-добре да се избягва; в/ убеждението, че работенето има смисъл само дотолкова, доколкото осигурява някакъв минимум, след което работенето бива прекратявано като безсмислено.

От дотук казаното следва, че в най-общо контур “средната класа”, това е група (общност) от хора, които:

- Имат ниво на **доходи**, разположени между крайната бедност и крайното богатство.
- Работят, за да имат тези доходи, но не правят това с ръцете си като “механичната част от човечеството”. Средната класа наема “работарите”, за да работят те с ръцете си; и в този смисъл “средните хора” са **работодатели**.
- Са независими и самостоятелни в смисъл, че те решават, какво и как да правят и предприемат. В този смисъл са предприемачи.

- Притежават и умножават **собственост**. Това ги тласка да работят за стабилността и сигурността (за да няма покушения срещу тяхната собственост), както и за развитието (за да умножават собствеността си) на обществото.

- Не смятат (по Вебер) **работата** (предприемачеството) за проклетие и не вярват, че благополучието може да дойде като резултат от един удар, една далавера или някакво еднократно чудо. Работят повече, отколкото е необходимо за постигане на житейския минимум, с което създават обществена атмосфера на формулиране и постигане на житейски цели чрез организиран и печеливш труд.

- Тази **умереност** и деловитост на “средната класа” ѝ спестява страха и омразата, които са насочени към крайно бедните и крайно богатите. А това на свой ред гарантира (по Аристотел), че едно държавно устройство, основано върху средната класа, е по-дълговечно (има по-малко врагове), отколкото устройство, основано върху бедните или върху богатите.

През 1945 година Фридрих Хайек (в историческата си статия “Ползата от знанието за обществото”) разглежда по-подробно връзката между преследването, от страна на субектите на капиталистическия пазар, на собствена изгода и общия интерес. Субективният интерес и общото дело са свързани във възела на онова, което напоследък се нарича “иновации” – онези нововъведения, които повишават производителността на труда и тласкат обществото напред и нагоре.

Според Хайек не е възможно ресурсите в едно общество да се алокират от един център, разполагащ с идеално и пълно знание за стопанството. Знанието е пръснато между множество индивиди, всеки от които участва на пазара със своето парче от знанието. Пазарните субекти правят две неща, които са полезни и за всички останали. *Първо*: поради постоянната конкуренция са длъжни да внимават със съотношението вложени ресурси – получен резултат. Натискът за постоянно намаляване на разходите едновременно обслужва субективния интерес (оставаш на пазара) и общото дело (цените падат и оттук – общото благосъстояние се повишава).

Второ: реагират бързо и гъвкаво на променящата се ситуация – възникването на проблеми, появата на възможности – като получават сигнали от ценовата система. При сигнал – повишаване на цената – че някакъв ресурс започва да се изчерпва (напр. каучукът), пазарните субекти тръгват да търсят алтернативи. И откриват синтетичните гуми. Или: квалифицираният труд става скъп и се тръгва към неговото заместване чрез развитие на роботиката.

Иновациите – напредъкът – са резултат от функционирането на средната класа в условията на пазара и паричната система. Най-много иновации има там, където има най-голяма пазарна конкуренция. Затова либералната икономика на САЩ произвежда повече иновации от по-регулираните европейски икономики.

Оттук Хайек прави следното фундаментално заключение, илюстриращо ползата за общото дело от дейността на предприемачите и другите субекти на капиталистическия пазар: “Ако можем да се съгласим, че икономическият проблем на всяко общество е основно това, то бързо да се адаптира към промени в конкретни ситуации на времето и пространството, от това следва, че крайните решения трябва да бъдат оставяни в ръцете на хората, които са запознати с тези ситуации, които са непосредствено запознати със съответните промени и с ресурсите, които са непосредствено достъпни за справянето с тези промени.”

Ако, заключава Хайек, човечеството не се беше натъкнало на парите като система от сигнали, на основата на които отделните един от друг индивиди да действат по рационален начин, който води до иновации и напредък: “човечеството щеше да развие някаква друга, много различна от сегашната, форма на цивилизация, нещо като “държавата” на термитите, или дори някакво още по-невероятно нещо.” Така излиза, че предприемачите, които действат на основата на ценовия механизъм са в самата основа на съвременната цивилизация – и са онези, чиято дейност е пречка пред изграждането на общества, подобни на термитници.

Бащата на термитното общество от комунистически тип, Владимир Ленин, е бил наясно със същото, което личи в известната му фраза, че: “Частната собственост всекидневно и всекичастно поражда капитализъм”. И затова всеки уважаващ себе си проект за общество-термитник започва с отмяната на частната собственост и парите.

Взети сумарно, разсъжденията на Лок, Вебер и Хайек обогатяват аналитичната картина в следната посока. “Средната класа” не е просто онзи буфер между много богатите и много бедните, който ги удържа от разрушителен

за обществото директен сблъсък. Средната класа е по-скоро *хоросанът*, който държи обществото в една конструкция. По силата на своето положение на пазара, предприемачите са онези *посредници*, които срещат ресурсите (винаги оскъдни) с наличното търсене, без да допускат резките колебания и кризи, характерни за централното планиране на икономиките. Тази “класа” е и *геният*, който непрекъснато е принуждаван, по силата на своята природа, да измисля все повече нововъведения, които пък сумарно *подобряват* качеството на обитаване на обществената конструкция.

През 20-ти век дефинирането на “средната класа” се усложнява от това, че големи социални групи, които работят директно (т.е. не наемат други вместо себе си) и / или се подчиняват на указания (т.е. не са самостоятелни), постигат доходите и нивата на собственост на средната класа. Става дума за служители (т.е. изпълнители) на държавата и големите корпорации, както и за лекари, адвокати и хора, които предлагат на пазара продукт на собствения си умствен труд (архитекти, проектантите и пр.).

Споделяйки някои, но не всички характеристики на средната класа, тази група, под наименованието професионални класи (*professional classes*), започва да е схващана като част от средната класа. Конгломератът е назван “новата средна класа” през 1960-те години. С разпространяването на новите технологии и свързаните с тях нови продукти на труда, обемът на тези “професионални класи” очевидно ще продължава стремително да расте.

Макс Вебер допълнително усложнява нещата, когато извежда три вида “класи”: а/ “социална класа”, дефинирана според мястото си в процеса на производство (работодател – наеман работник); б/ “статусна класа”, дефинирана от не-икономически явления като почит, авторитет, религия; в/ “партийна класа”, дефинирана според различни степени и форми на обвързаност с (и достъп до) арената на управлението.

От гледна точка на управлението, обаче, в картината, която сме наследили от 20-ти век, е заложен сериозен капан. Управляващите могат – и често го правят – лесно да се подведат от разсъжденията за “новата средна класа” и да произвеждат задушавачи развитието политики. Съвсем реална е опасността да се реши, че ако народни представители, чиновници, учители и лекари получават големи заплати, то така произвеждаме “средна класа”. В тази посока например върви предизборното обещание на БСП (2005 година) за “шоково” увеличаване на заплатите в бюджетната сфера. Това обаче е подвеждане по външни, не-същностни характеристики и носи опасността от пост-социалистическа имитация.

Постигането на доходите, собствеността и начина на живот на средната класа не е онова, което превръща даден човек в неин представител. До съвсем неотдавна, в развитите страни работниците в индустрии със силни профсъюзи (автомобилостроенето, например) имаха доходи по-големи² от тези на типични представители на средната класа като собственика на магазин, ателие или кръчма. Стремителното нарастване на доходите в САЩ доведе до това, че в края на 20-ти век вече 95 на сто от американците описваха себе си с социологическите сондажи като “средна класа”.

Ръстът на доходите обаче никога не направи от работника (и няма да направи от чиновника) “средна класа” и така илюстрира, че не нивото на доходи само по себе си е онова, което е най-същностното за средната класа.

Затова се налага да въведем нов, по-тесен термин, който да отграничава онова, което търсим, от съседните нему (но различни) явления: **същинска средна класа**. Всяка управленска политика, която си поставя за цел “подкрепа за средната класа”, трябва да гледа тук, а не – към сходни, но различни явления.

Собствеността и най-вече грижата за нейното развитие е като че по-определяща характеристика. Отново: не всяка собственост е признак на “средна класа”, както не всеки завод е признак на “индустриализация”. Управлението и развитието на собствеността, вкл. предаването ѝ по наследство, е онова, което отличава средната класа от традиционния български селянин, за който къщата е просто убежище.

Развитието на собствеността на основата на кредит е вече “средна класа” в максимално чист вид. Най-малкото защото навлизането в света на кредита тласка

² Което е и една от причините тази индустриална работническа класа вече да не съществува, бидейки заместена от по-евтино струващи машини.

собственика към *работене над минимално необходимото*, който пък вид работене е една много ярка характерна черта на средната класа.

Аспектът “живот на кредит” е от извънредно значение при определяне на явлението “средна класа”. Вземането на пари на заем от роднини и приятели не е признак на “средна класа” – напротив (следвайки Вебер) това е признак за живот в топлата, лична (т.е. не-анонимна) среда на домодерното общество. “Взаимоспомагателните каси” също не са атрибут на средната, а на работническата класа (в най-чист вид – Великобритания през 19-ти век, България – в началото на 20-ти). Кредитът е живот в света на безличните институции и писаните правила, както и в ценовата система – в модерното общество.

Накратко: всеки, който взема кредит за жилище, е средна класа. Който взема пари на заем от брат си за пералня – не е.

Животът на кредит има и политически измерения. Кредитът, особено когато е свързан със собственост, кара индивида да не подкрепя такива радикални управленски експерименти, които да заплашат стабилността на парите и така – да затруднят изплащането на кредита. Така разпространяването на съвременни (ипотекирани) форми на собственост стабилизира обществата – нещо, което не може да се каже, че следва от покачването на заплатите, защото това може да е следствие и от радикални, дестабилизиращи действия като: инфлация; стачки, от страната на организирани работници; или достъп до арената на политическите решения от страна на чиновници.

Следователно, ако направим градация по важност на чертите на средната класа, ще получим следната картина.

1. Най-маловажна (но най-лесна за виждане) характеристика е нивото на доходите.

2. Малко по-важна черта е живеенето в света на сигналите, идващи от ценовата система, както и постоянното намаляване на разходите, за да се оцелее при конкурентния натиск. Което, от своя страна, осигурява срещата между ресурси и търсене.

3. Още по-важна черта е собствеността на кредит и работенето над необходимия минимум за нейното развитие.

4. Най-важна обаче остава чертата, описваща едновременния бюргер: независимост от командна верига и самостоятелност при вземането на решения. Това личи и от отговорите, които предприемачите дават от десетилетия на социолозите в развитите страни. Запитани за мотивацията си, те изтъкват не доходи или престиж, а – възможността за самостоятелно вземане на решения, своята не-вписаност като нечии изпълнители в някаква командна верига. По този признак наблюдаваме известно вписване на “професионалните класи” в средната класа. Онзи, който работи в командна верига (има началници), но на своето ниво взема решения по организация на труд и ресурси на основата на сигналите, които получава от ценовата система и в конкурентна среда; и който споделя останалите признаци (горе) на “средна класа, е средна класа. Изключваме от тази картина държавният служител от същия тип (зам.-министърът, например), защото той не създава, а употребява стойност, не действа в конкурентна среда (няма две конкуриращи се МРРБ-та, например) и не е принуден да следи сигналите от ценовата система (бюджет за министерството винаги има).

И оттук: ***управленска политика, насочена към “създаването на средна класа” е онази политика, която има като резултат появата на все повече независими и самостоятелни субекти в процеса на производство на стойност в условията на пазара и при постоянно ползване на кредит.***

Трябва да се има предвид, че при средната класа признакът “независимост” върви ръка за ръка с признака “стабилност”. Средната класа иска *стабилност* и предвидимост на средата, за да може да планира за дълги периоди напред (изплащане на кредит; наследяване на собствеността от децата). За да може да постига своите цели, средната класа поддържа правилата и законността – и плаща данъците си; укриването става не с криене, а с оползотворяването на “вратичките” в закона. Онзи, който попълва данъчна декларация, е средна класа.

Да наложим сега портрета на средната класа върху българската действителност, за да видим, по какво бихме разпознали наличните на “средни хора” в България. За да сме наясно, доколко ги има днес – и как ще разпознаем в бъдеще резултата от някаква политика, насочена към “създаването на средната класа”.

Най-лесно е идентифицирането по признака – собственооръчно попълване на данъчна декларация. Той е извънредно широк и включва в себе си и други социални групи; но пък отрязва сравнително лесно големи групи, които по никакъв начин не са средна класа.

В България данъчни декларации попълват около 33 на сто от пълнолетното население (според представителните социологически сондажи) – не повече от 2 милиона души. Вътре в тях е скрита “средната класа” (ако, разбира се, я има).

Доходите, макар не най-същностната, е много видима черта на средната класа. Макар да няма точни дефиниции, американската статистика приема за средна класа хората с лични доходи между \$40 000 и \$95 000 на година. Това се съотнася с *purchasing power parity GDP per capita* от \$37 800. За България последната цифра е около \$8 000. Ако се спазят тези пропорции, ние бихме разпознали като доходи за “средната класа” българи от порядъка на 8 000 – 18 000 щатски долара годишно, съответно – 12 000 до 27 000 лева годишно и респективно – месечен доход между 1 000 и 2 200 лева месечно.

В сравнение, изследванията на *Института за пазарна икономика* са склонни да разглеждат по-ниски нива на доход като признак за “средна класа”. При ИПИ за “горна класа” се смятат хората с месечен доход над 2 000 лева, а за средна – такива с нетен месечен доход между 700 и 900 лева. Ако обаче се вземе брутно ниво, порядъкът е аналогичен.

С определена доза убеденост можем да твърдим, на основата на сравнителна статистика и на разсъжденията на икономисти, че трябва да търсим “средната класа” сред хората с личен доход от порядъка на малко под 1 000 лева и до около 2 000 лева. Проблемът (виж горе) е, че не всички с това ниво на доходи могат да бъдат причислени към онази “средна класа” която е в основата на едно благополучно, стабилно и развиващо се общество, тъй като някаква част от тези хора не са (достатъчно) самостоятелни, нито пък произвеждат стойност.

Откъм правителствена подкрепа на “средната класа” това изглежда така: политики, насочени към това, щото все повече българи да имат доходи поне (най-минималния минимум) от 700 лв на месец. Повечето политически партии в България през пролетта на 2005 година правят подобни заявки – освен БСП, която иска да облага със стръмна скала “богатите”, които според социалистите са хората с доход от 400 лв месечно нагоре. Дори само по този признак ние веднага можем да определим БСП като партия на бедните и да не се обръщаме към нейните управленски намерения и практики в този анализ.

Към тази картина можем да добавим и други видими признаци, широко ползвани в литературата по въпроса, изложени от водещия социолог Светослав Славов в “Сега” от 24 март 2004 година: “...тази група (са) хората, които имат сравнително нова кола, собствено жилище, могат да изпратят децата си в добро училище, да поддържат здравето си при частен лекар.” Славов също така описва тази група като “икономически самостоятелни” и “уверени в икономическо отношение хора” и предполага, че става дума за около 7 процента от българското население.

За сравнение: според статистиката на НСИ за 2003 година, около 80 000 работещи българи имат доходи от 700 лв месечно нагоре. Това формира малко под 4 на сто от заетото население. Колкото и да крият данъци, едва ли все пак цифрата може да се окаже двойно, например, по-голяма.

Каквито и да са точните цифри, общата тенденция е ясна: България *няма достатъчен обем средна класа*, който да води след себе си онези плюсове за цялото общество, за които стана дума: стабилност, развитие и благосъстояние. И следователно все още ни предстои да произведем управленска политика, която да увеличи обема на “средна класа” поне до онези 20 процента, каквито тя представлява, според най-внимателните и занижени калкулации, в САЩ.

Силно огрубявайки и правейки допускания, които трудно могат да бъдат верифицирани (най-малкото поради рудиментарността на българската статистика), можем да имаме догадки и за вероятната численост на “средната класа”. Ако приемем, следвайки различни статистики, че работещите частни фирми и предприятия в България са 243 000, това би трябвало да означава, че по признака “работодател” имаме към 243 000 очевидни членове на “средната класа”, което е по-малко от една-десета (между 7 и 8 процента) от работоспособното население. Тази статистика обаче

подвежда, тъй като в цифрата са “скрити” немалко наемни работници, отчитащи се като независими пред данъчните власти.

Каквато и да е цифрата, тя е поне двойно по-малка от 440-те хиляди, работещи в постоянно разрастващия се бюджетен сектор – т.е. там, където човек не е самостоятелен (изпълнява разпореждания на началник) и не произвежда стойност.

Както отбелязва Макс Вебер, във всяко общество има отделни индивиди, които действат в “духа на капитализма”. Но само в някои общества тези индивиди са толкова много, че формират значима социална общност, която определя духа, ценностите, мотивациите и начина на работене в цялото общество. Ако имаш стотина човека в едно общество, които показват признаците на средна класа, това още не е средна класа – а отделни индивиди, постигнали някои от нейните характеристики.

По признака “собственост” българското общество подвежда. Около 95 на сто от населението притежава домовете, в които живее. За сравнение, едва в края на втория мандат на Маргарет Тачър, след години концентрирана и решителна политика насочена към увеличаването на масата собственици, този процент в Англия премина 50. Проблемът в България обаче, и това го знае всеки икономист, е в това, че за огромното мнозинство тази собственост не е ресурс, нито е мобилизиращ фактор, а – тежест, изсмукваща други ресурси за своето поддържане. Всички познаваме поне един софийски пенсионер, който живее сам в гигантски апартамент, но категорично отказва да го превърне в ликвидност, да го накара да произвежда стойност. Напротив, търси всячески странични ресурси, за да плаща текущите сметки на въпросния апартамент. С появата, в последните две години, на ипотечни кредити, това положение постепенно, но откъслечно – тук-таме по места – се нормализира.

По признака “нагласи, развиващи духа на капитализма” (по Вебер), българското общество сравнително лесно влиза в графата “некапиталистически”. Огромната маса продължава да има безпомощно и зависимо поведение, да избягва работеното свръх неизбежния минимум и, доколкото се надява на благополучие, си го представя като внезапен голям “удар”, или като финансиране директно от правителството. Според водещия български икономически историк, Румен Аврамов, още от средата на 1920-те години българското общество се отдръпва от пазарната икономика и нейните независими субекти, за да търси подкрепа от правителството за “надлъгване” на правилата на пазара (зависимо поведение).

Дори и в докомунистическа България, оказва се, ние не намираме “средна класа” като легитимна норма на българското общество. Напротив, намираме – по Вебер – свързана с политиката “средна класа”. Тази заобикаляща пазара, зависима от държавата, клиентелна по същността си “класа” наново избуява през 1990-те години.

По този начин, освен от дефектната си модернизация, България се оказва обременена и от неудачно наследство.

Очевидно е, че тези 4-7-8 процента, които се появяват при различните опити за оценка на количеството на “средната класа” днес може и да са достатъчни, за да формират отчетливо видима общност; но не са достатъчни, за да задават тона на цялото българско общество. Дори и беглият прочит на вестниците от един произволно избран ден ще покаже, че тонът в България се задава не от най-независимите, а от най-зависимите групи и най-вече – от пенсионерите. Като правило разсъжденията на тема “бюджет” или “предизборни обещания” се съсредоточават върху темата “какво ще спечелят пенсионерите?”, а не – “как ще бъдат стимулирани инициативните?”

А следователно: “средната класа” в България е не е нещо, което вече се е случило; а е по-скоро събитие, което предстои да се състои.

От гледната точка на обществения интерес, средната класа ни е необходима не само по обичайната логика на “наваксването” – т.е. тя, средната класа, да ни даде онова, което по принцип вече е дала другаде: политическа стабилност и икономическо развитие. Изследвания на Източна Азия³ са показали, че средната класа носи със себе си и други, конкретни, плюсове: политическо участие, по-отговорна многопартийна политика, спиране на корупцията и дори – почистване на природната среда.

Поради същината на предизвикателствата, които глобализацията поставя пред обществата – да са конкурентноспособни, например – средната класа е необходима и поради своята наклонност да умее да се справя и с предизвикателствата на бъдещето.

³ George Weigel. Fragile Stability. American Purpose, Issue 3, Vol. 8 (Summer 1994)

Сравнително изследване на Световната банка⁴ от 2001 година намира, че: “Предизвикателството на глобализацията пред всяка страна (т.е. – в преход) не е... да направи така, че да се подчини на “стандартите” или “критериите” на богатите страни, но периодично да измисля себе си наново като отговор на променящите се технологични и икономически императиви, да изработва и прилага стратегии, които са в тон с нейната история, култура и интереси.”

Иначе казано: работата на средната класа за справяне с бъдещето е да бъде това, което е била в началото на индустриалната епоха – двигател на новото, автор на нови начини за правене на нещата, което може да стане само в режим на максимална свобода и липса на пречки; а работата на държавата е да поддържа условията това да може да се случи.

2. Какво да се направи, щото онова, заради което ни е необходима средната класа, да се случи?

Факт е, че “средната класа” не възниква във всички и всякакви условия. Тя се ражда, стабилизира и развива при определени условия – и не прави това при други условия.

А следователно: възможни са управленски решения, които да “създадат” средна класа. Възможни са и политики, които да не допуснат нейното развитие.

Най-лесната – съвършено вярна, но прекалено опростена, за да върши работа на управляващите – е констатацията, че икономиките, избавени от държавна намеса, се развиват много по-добре от икономиките, оплетени с контрол и регулация. Според **Икономическата свобода по света: доклад за 2004** (цитиран от ИПИ), публикуван от канадския Фрейзър Институт в сътрудничество с независими институции в над 60 страни, свободните икономики привличат около \$11 000 на работник, което е 12 пъти повече, отколкото инвестирането в несвободните икономики и три пъти повече, отколкото в средно свободните икономики. Преките чуждестранни инвестиции в свободните икономики са осем пъти повече (на работник), отколкото – в средно свободните икономики. България е на 78-мо място от 123 изследвани страни, следователно – средно свободна икономика. И оттук: ако се нареди сред свободните икономики, България би привличала осем пъти повече чуждестранни инвестиции.

Това е съществена част от истината, но не е цялата истина. Решителните правителства разполагат с доста повече допълнителни ресурси за въздействие, отколкото – простото оттегляне на държавата от икономиката.

В Англия, насочеността на управлението на Маргарет Тачър след 1979 година (и последвалите го до днес) е изрично: изграждане на стабилна, многочислена и уверена в себе си “средна класа”. В САЩ концепцията, според която средната класа бива създавана, изградена и развивана от правителствени решения, е едва ли не нещо, което се подразбира от само себе си.

В своята фундаментална статия “Още ли сме нация на средната класа?” (Are We Still a Middle-Class Nation? By Michael Lind, The Atlantic Monthly, January 20, 2004) Майкъл Линд резюмира вече известното: “Истината е, че всяка една от поредицата средни класи на Америка са били изкуствено създавани от правителствено социално инженерство – един факт, който е от най-дълбоко значение за нас, докато размишляваме за бъдещето на Америка на средната класа.”

Първият вариант, например, на американската “средна класа” – масата свободни фермери на 19ти век – е възможен поради факта, че между 1800 и 1848 година американското правителство набавя (закупува, договаря, анексира или заграбва с война) над два милиона квадратни мили обработваема земя от Франция, Испания, Великобритания и Мексико. По силата на закон от 1785 година, тази земя е прехвърлена на маса дребни собственици поради изричната политическа нагласа на американските управляващи да не се повтори, на тяхна земя, структурата на европейския феодализъм и системата му от зависимости, произтичащи от земята; нито – да се появят прекомерно големи собственици и / или спекуланти (“горната част от човечеството”, според тогавашната английска терминология). Със закон от 1862 година

⁴ ***Globalization, Growth, and Poverty: Facts, Fears, and an Agenda for Action*** “Globalization, Governance, and Civil Society”; Michael Woolcock; Background Paper (August 10, 2001); World Bank

правителството дава безплатно по 160 акра земя на всеки заселник, който поема ангажимента да живее върху нея (т.е. да не я дава под наем от разстояние, което пък би произвело ирландски и латиноамерикански тип латифундии) и да я обработва за поне пет години. Паралелно с това правителството субсидира десетки хиляди километра железопътни линии и изгражда аграрната инфраструктура, което създава – в рамките на по-малко от едно поколение – невиджани никога в историята възможности за развитие на свободните, средни фермери.

През 20-ти век цяла поредица от правителствени програми, изрично насочени към увеличаване на доходите на наемните работници до тези на “средната класа” водят не само до драматично забогатяване на цялата нация, но и – в периода на действие на тези програми, от президента Рузвелт (1930) и до края на мандата на президента Джонсън (1968) – води до рязко свиване на неравенството по доходи, запълвайки до масовост нишите между откровената бедността и истинското богатство.

Ще останем още малко със съвременните американски политики за изграждане на средна класа поради простата причина, че техните аналози на нивото на ЕС са периодично повтарящ се драматичен провал. Пресен пример е очакваната, макар все още премълчавана, смърт на т.нар. “Лисабонска стратегия”, която поставяше пред Европа целта да настигне и задмине американската икономика, но правейки точно обратното на онова, което правят американците: да умножава, вместо да намалява ограниченията върху “средната класа”.

Претърпял тежки критики за подценяване на проблематиката на средната класа, в началото на своя втори мандат (8 февруари 2005 година) президентът Джордж У. Буш обявява пакет стратегически мерки за нейното стабилизиране. Философията е проста: както общото развитие, така и избягването на прекомерно откъсване на високите от ниските доходи зависи от това, да се намалят пречките пред субектите, произвеждащи стойност. Така Буш се съсредоточава върху основната същностна характеристика на средната класа: независимостта и самостоятелността.

Три са носещите стълбове на тази стратегия:

1. *Намаляване на държавните харчения.* Закриват се над 150 правителствени програми, които не дават резултат, дублират съществуващи дейности или не обслужват основен обществен приоритет. Орязването на правителственото харчене има за цел да спести \$137 милиарда от данъците на американците в следващото десетилетие.

2. *Системно и постоянно намаляване на данъците.* Включва намаляване на здравните осигуровки и данъчни кредити за работодателите.

3. *Реформиране на фундаменталните институции* на американското общество, така че те да могат да посрещнат реалностите на нашия нов век”. Тук вече се вижда, че държавата може да направи повече от това, просто да не се меси в икономиката. Както през 19-ти век федералното правителство инвестира в инфраструктурата, която да помогне на тогавашната средна класа да се разгърне до феноменални размери, така и днес президентът Буш възнамерява да преустрои на нова основа актуалните инфраструктури, където държавната намеса е от решаващо значение: пенсионната система, здравната система, квалификацията и обучението на работещите. Основно ударение се слага върху реформата на училищното образование и на професионалното такова.

Идеологията на това усилие е да се увеличи контрола на стопанските субекти върху условията, в които работат – т.е. да се увеличи самостоятелността и независимостта, за да се отприщи самостоятелното творчество. Президентът Буш формулира това положение така: “ В продължение на поколения възможността да притежаваш собствен бизнес или свой дом е била в сърцето на американската мечта. В едно общество на собственици, ние ще продължаваме да разширяваме тази мечта, като поощряваме инициативността, притежаването на собствен дом, и като дадем на всички американци по-голям контрол върху тяхното здраве, образование и пенсиониране.”

През 2004 година известната Brookings Institution разработва управленска стратегия, буквално наречена “Как да отгледаме средна класа в окръг Дейд, Маями”. Документът започва така: “Шизофренната идентичност на Маями – пропастта между богати и бедни – сочи основния проблем. Регионът има малка средна класа.” И продължава без увъртания: “Справянето с този провал може да се окаже онази една критична интервенция, която регионът може да направи, за да подобри бъдещето си.”

Според доклада, следните явления пречат на “отглеждането” на средна класа. Само 16 процента от жителите имат висше образование (при над 25 на сто средно за САЩ). Регионът е типичен с ниските си заплати, които дърпат всички надолу. И неговото развитие е крайно неравномерно, което не създава системни възможности за просперитет на хората.

Предлага се план от пет точки, всяка от които е разгърната в съответни инвестиционни програми и стимули за участие: а/ развитие на образована и квалифицирана работна сила; б/ подобряване на достъпа до качествена заетост; в/ подобряване на средата на доходите; г/ поощряване на семейна собственост; д/ изграждане на “качествена среда за живеене”.

Ниското ниво на доходи и образование, както и географската разпокъсаност на развитието – това са характерни черти на средата в България и те, съответно, са очевидни пречки пред “отглеждането на средна класа”. Следователно, всяка политика насочена към средната класа трябва да съдържа програми за повишаване на общото ниво на доходите, подобряване на образованието (в България под 22 на сто от пълнолетното население има висше образование, а доходите са сред най-ниските в Европа) и на достъпа на гражданите до сферите, в които се случва развитие.

Тук българските правителства няколко пъти са попадали в капан, защото са следвали политики, основани на сгрешено разбиране за “средната класа”. От мемоарите и някои документи на участниците в управлението на Андрей Луканов (1990), Филип Димитров (1991-2) и Иван Костов (1997-2001) разбираме, че и трите правителства са направили опит за изграждане на “своя” средна класа – някакъв икономически тил, който да ги подкрепя в трудни (опозиционни) времена. Така поставена, самата задача е неизпълнима, тъй като няма “зависима” средна класа, която да върши някаква работа извън тесните си цели. А и последствията от създаването на политически зависими стопански субекти са точно обратните на очакваните. Зависимият субект най-много от всичко иска да е в добри отношения със следващите управляващи – и затова няма да те подкрепя, ако изглежда, че отиваш в опозиция. Напротив, пръв ще те изостави, за да има време да уреди отношенията с новите си господари. Накрая, зависимите стопански субекти не са онези, от които обществото има полза от гледна точка на умножаване на благосъстоянието, политическата стабилност и т.н.

Да резюмираме. Там, където има силна средна класа, тя е продукт на определени, нарочни правителствени политики, насочени към създаване на условията за “отглеждане” и развитие на тази “класа” в нейния същностен, есенциален вариант: независима и инициативна. Тези политики могат да бъдат условно разделени на два основни вида:

1. **“Държавата да не прави нищо”**. Това кореспондира с “негативната свобода” (“свобода от”) на Айзая Бърлин и означава решително и трайно излизане на държавата от дейности, които не са свързани с нейните непосредствени задачи: поддържането на реда, гарантиране на човешките права (на живот, на свобода и – в американския вариант – на щастие), на териториалния интегритет и на справедливостта. Така се получават т.нар. “свободни икономики”. След като държавата се оттегля, тя няма нужда от бюджет за така изоставените дейности и разтоварва хората от свои вземания, с което дава в техните ръце избора, какво да правят с доходите си. В последните години нещо подобно се предлага, в България, от нарастващата група либертарни икономисти.

2. **“Държавата да прави нещо”**. Това кореспондира с “позитивната свобода” (“свобода за”) на Бърлин. След като се е оттеглила от несвойствени дейности, държавата може да произведе допълнителни действия, които активно да подпомагат вече освободените от външна намеса инициативни и самостоятелни хора. Това е:

- реформирането на данъчната система,
- стимули за повишаване общото ниво на личните доходи,
- промяна на здравното дело и образованието,
- осигуряването на постоянно обучение за работещите,
- окуражаването на собствеността и предприемачеството,
- изграждането на актуалната за времето инфраструктура, подобряването на условията за живот на кредит.

Тези неща са подчинени на една цел: разтварянето на ветрило от индивидуален избор и, по този начин (по лексиката на президента Буш), предаването

на все повече контрол в ръцете на отделните индивиди, т.е. – разширяването на територията на самостоятелността и на независимостта, която е основната същностна характеристика на “средната класа”. Не е “средна класа”, например, онзи човек, който задължително се осигурява в един (държавен) фонд. “Средна класа” е онзи, който сам решава, на основата на свободен избор, къде да се осигурява (къде и как да се образова и т.н.).

Така се оказва, че политиките “държавата да прави нещо” са всъщност развитие на дейността “държавата да не прави нищо”. Тези “правени неща” всъщност продължават да *премахват пречки* (вкл., ако вземем инфраструктурата – пречки пред достъпа и придвижването).

3. Кое от онова, което се е правило досега, трябва да бъде прекратено; кое – продължено; и кое – започнато наново, така щото да се стигне до желания резултат?

В България не съществува “окуражаваща среда” (enabling environment), която да се състои от стимули за съществуването, стабилизирането и развитието на “средна класа”. Напротив, в страната виждаме “обезкуражаваща среда” (disabling environment), характерна с наличието на система от пречки пред “средната класа”.

В България се е установила трайно нагласата не държавата да доказва, защо трябва да въвежда ограничения и регулации, а – напротив, тежестта на доказване да се стоварва върху онези, които отстояват свободата на инициативата.

Обобщавайки казаното дотук, можем да структурираме следните основни компоненти от картината.

А. Пречки в културата и в доминиращите нагласи.

Българското общество няма опита и не е убедено в преимуществата на самостоятелността и независимостта. Преобладаващите нагласи са на зависимост и безпомощност.

Доминиращите схващания за благополучие са структурирани около:

а/ ниски тавани на очакването (прословутите 500 лева заплата, които респондентите вписват в графата “мечти” при социологическите проучвания);

б/ убеденост, че благополучието се постига с някакъв еднократен “удар” и късмет (далавера, шестица от тотото);

в/ склонност да се мисли с категориите на получаване на ресурс (от държавата, от ЕС), отколкото – на изработването на ресурс.

Нито семейството, нито училището, нито – някоя друга значима институция обучава обществото в предприемаческа култура. За разлика от младия българин, младият американец или англичанин, завършил училище, знае, как и защо би могъл да започне предприемаческа дейност, какви са рисковете и плюсовете, къде да търси опора и т.н.

Б. Пречки в социалната, демографска и образователна структура на обществото.

Не на последно място поради възрастовата структура на обществото, всеки работещ издържа почти по един пенсионер (плюс безработните, плюс малолетните). При средна възраст за страната от 41 години, от огромно значение е инициативността на по-малочислените младежки групи; а това от своя страна в огромна степен зависи от системата на образование.

Образователната структура на българското общество е архаична. Около 20 процента от пълнолетното население има висше образование на ниво бакалавър (в сравнение с 25 на сто в САЩ), но в огромния си дял знанията и уменията на този масив са неадекватни на съвременните условия. Освен това, ужасяващо – по същество расистко – е разпределението между етническите групи. Сред православните българи 24 на сто имат висше образование; при турците – около 2-3 процента; при циганите – 0.3 на сто.

Същевременно, от масива сравнителни международни изследвания, проведени през 2003-2004 година става ясно, че съдържанието на масовото образование е също архаично. Завършилите средните училища не разполагат с нагласите, знанията, уменията и навичките, които водят до успешно самостоятелно развитие.

Българското училище не снабдява младите хора нито със знанията, нито с уменията, необходими за успешно представяне в съвременната икономика.

Професионалните училища са напълно откъснати от реалната среда на заетост; продължават да функционират техникуми, които произвеждат “кадри” за отдавна

закрити конкретни предприятия. В нарушение на Директивите на ЕС от Болоня, продължава да съществува образователната степен “средно специално образование”, която не отговаря на никакъв европейски аналог.

Поради липсата на кадри с необходимите качества и квалификация, все повече български фирми се виждат принудени да наемат управленски персонал от чужбина.

Необходимата за стимулирането на “средната класа” (и на превръщането на все повече индивиди в нейни членове) образователна система обединява:

- *основното образование*, което трябва да осигури базата за придобиване на знания;
- *средното и висшето образование*, чиято цел е да развие основни умения и компетентности, които да насърчават творческото и критическото мислене;
- *иновациите*;
- *обучение през целия живот*.

Към днешна дата около 20 000 деца в училищна възраст не посещават училищата.

Големи социални групи, наброяващи сумарно стотици хиляди хора, са фактически изключени от основния поток на стопанския и обществения живот, като например хората с увреждания и ромите.

В. Пречки в структурата на икономиката и на заетостта⁵

България е страна на ниските доходи и на прекомерните разлики между богатството и бедността – все обстоятелства, които са признати за сериозни пречки пред развитието на “средна класа”.

От работещите (значително под половината от пълнолетното население, ако се съди от представителните проучвания), само една-трета са заети в частния сектор и в несубсидираните държавни предприятия. Следователно, цялата стойност в обществото се произвежда от не повече от 1.3 милиона граждани. Същевременно, 440 000 от всички работещи са в бюджетната сфера – т.е. не създават, а ползват стойност.

Стремително расте числеността и се увеличава издръжката на чиновническия апарат на държавата. Според данните на НСИ, към юни 2004 г. наетите лица по трудово и служебно правоотношение в дейностите по държавно управление и задължително обществено осигуряване са 121 хил. души, докато през януари 2003 г те са били 98 хил. В продължение само на година и половина техният брой е нараснал с около 20 на сто, а разходите за техните заплати – с около 31 на сто.

В България има два пъти повече учители от реално необходимото. Гъстотата на учители на глава ученик е над 70 на сто повече от Германия и Великобритания и почти два пъти повече от Нова Зеландия.

За да се справя с дейностите, които е поела, държавата е принудена постоянно да увеличава частта, която изземва от националния доход. При обещания за намаляване на тази част до 35 на сто от БВП, към 2004 този процент е вече 42 на сто (при 39.8 за 2001 година). В Япония този дял е 27.1 на сто, докато при “отличника” на ЕС, Ирландия, е 31.1 на сто.

Основната тежест на държавното преразпределение е диспропорционално стоварена върху сега съществуващите средни доходи, при чувствително по-леко бреме за месечните доходи от 2 000 нагоре. Според подробните изчисления на ИПИ, “най-висок процент от доходите си плащат като данъци (вкл. задължителни осигуровки) хората от т.нар. средна класа. Това са данъкоплатци с нетен доход от 630 до 890 лв., чиято средна ставка е от 47 до 48.3 на сто. Те са изложени и на най-високите пределни данъчни ставки – т.е. облагането на всеки допълнително изработен лев е най-високо. Изглежда, че политиката на правителството е насочена към цели противоположни на официално обявените – подпомагане на изграждането на стабилна средна класа, тъй като фактически тя е наказана от сегашната система”.

Общото благосъстояние се покачва много бавно и държи страната трайно в капана на ниските доходи. Макар стартираща от много ниски нива на доходи, България успява да поддържа едва около 4 на сто ръст в последните години. За сравнение, икономическият растеж през първото тримесечие на 2004 г. е 6.8 на сто в Естония и Хонконг, 6.9 на сто в Полша, 7.5 на сто в Сингапур, 7.7 на сто в Литва и 8.8 на сто в

⁵ В този раздел са ползвани предимно обобщените данни, намиращи се в материалите на ИПИ.

Латвия, въпреки че равнището на доходите на човек от населението във всички от тези страни е по-високо от това в България.

България поддържа едно от най-ниските нива на инвестиции в иновации и нови технологии.

Стабилната и неумолима законова среда, която създава сигурността на условията, необходима за развитие на средната класа, в България е силно проблематична. Създаваните около сто нови закона годишно не са основани на обща философия, влизат в непрестанни противоречия помежду си, рутинно не се спазват (вкл. от държавата, която например не произвежда в зададения срок подзаконовите актове, които да активират закона) и непрекъснато биват променени. Това е сериозна пречка пред създаването на онази безпристрастна и без-лична (анонимна) рамка, която е необходима за гарантирането на онова, което американците наричат “изравнено поле на играта”.

В една обезкуражителна степен към сегашната българска среда можем да приложим обясненията, които Макс Вебер дава, за да обясни липсата на капиталистическо общество в Китай:

- Китайското общество поражда не независими предприемачи, а защитни гилдии, които се конкурират помежду си за вниманието на властта – вместо да искат свобода и независимост (липса на пречки) за всички. По този начин се окуражава култура на зависимост и конкуренция за ресурс от властта – ценности, обратни на тези на средната класа.

- Обществото не приема техническите нововъведения.
- Продажбата на земя е забранена или прекомерно усложнена.
- Разширените семейни и родствени мрежи предпазват своите членове от стопански сътресения, като по този начин не окуражават плащането на дългове, трудовата дисциплина и рационализацията на работенето. Опората върху родствени и лични отношения също така пречи на развитието на правните институции, ефективните закони и решаването на спорове чрез инструментите на закона и правоприлагането.

Или, както припомня на прекомерните оптимисти нобеловият лауреат Йосеф Щиглиц: “Опитът от последните 50 години показва, че развитието е възможно – но не е неизбежно”. Политиките на държавата са основният фактор за реализирането на възможността “развитие”.

Пътят напред следва да адресира всички тези (и подобни) пречки както на нивото “държавата не прави нищо” (негативна свобода), така и на нивото “държавата прави нещо” (позитивна свобода). Адресатът, също така, трябва да е съвършено точно определен: да става дума за развиване (“отглеждане”) на онази “средна класа”, която е ядрото на средната класа и без чието съществуване е възможна само имитация на напредък. Това ядро е очевидно общността от хора, които олицетворяват същностните характеристики на “средната класа”, описани в първия раздел: самостоятелните и независими работодатели и предприемачи.

В българската управленска практика това ядро обикновено се описва, недокрай удачно (тъй като стеснява прекомерно периметъра на задачата) като “малките и средни предприятия - МСП”. Макар поставен в тази усмирителна риза на прекомерно тясна дефиниция, обектът на въздействие е смислен. Струва си да се започне от тук – от прилагането на политики за развитието на МСП.

Най-малкото – и тук има световен опит и вече изработени контури на политики. В изследване на Световната банка⁶ на 62 сравними страни виждаме мяко много важни полжения, изтъкващи позитивния ефект, за общото дело, от разгръщането на МСП. “Резултатите показват много силна зависимост между относителния дял на МСП и темпото на икономически растеж. Страните с голям МСП сектор растат бързо.” От гледна точка на най-бедните развитието на МСП също е позитивно, намират от Световната банка. Според изследването: “позитивна промяна в средата за правене на бизнес влияе върху групата с най-ниски доходи точно толкова, колкото и върху останалите – и повече, отколкото простото повишаване на ръста на БВП”.

⁶ **SMEs, Growth, and Poverty: Cross-Country Evidence.** Thorsten Beck, Asli Demirguc-Kunt, and Ross Levine. First draft: November 2002; This draft: June 17, 2004; World Bank

На нивото на “негативната свобода” (свобода от), се намират онези действия на държавата, които тя може да свърши сравнително лесно и бързо – става дума за премахване на пречки пред развитието на “средната класа”. На нивото на “позитивната свобода” (свобода за) се намират доста по-сложни за осмисляне и вършене неща, чиято цел би била създаването на окуражаваща среда.

2.1. “Държавата не прави нищо”.

Буди недоумение – неминуемо примесено с подозрение – че правителствата в България не премахват онези пречки пред “средната класа”, които са известни от години. На практика всички разработки, включително правителствени, които се занимават с бизнес средата, корупцията и сивата икономика, отдавна са очертали кръга и структурата на желателните държавни действия.

Има някакво съгласие (макар не облечено в реални политики от нито една партия), че пътят напред е по посока – намаляване цената за правене на бизнес. Очевидно принципите тук са следните:

А/ Въздържане от налагането на бариери пред влизането и излизането от пазарите.

Б/ Гарантиране на наградата на пазара за този, който успешно рискува с нови комбинации от ресурси.

Две са тук основните направления, поне като начало: намаляване на финансовата цена (данъци и други държавни вземания); намаляване цената от гледна точка на време и усилия (административни регулации, бюрокрация).

“Здравият разум ни подсказва,” със свойствената си прякост казва Роналд Рейгън, “че когато обложим нещо с висок данък хората ще произведат по-малко от него. Така че ние намаляваме данъчните ставки на хората и хората произведат повече от всякога.” Това се отнася и за бизнеса: колкото е по-малко притиснат от данъци, толкова повече ще го има – и толкова повече хора ще стават самостоятелни и независими, т.е. “средна класа”.

Същевременно, онова което се случва е, че държавните вземания от средната класа нарастват, заедно с администрацията, която пък – като всяка администрация – намира смисъла на своето съществуване в администрирането на все повече хора и процеси. Липсата на напредък в освобождаването на инициативата от бюрокрацията намеса е постоянна тема на всички годишни доклади на ЕС за напредъка на България, а приетият през 2003 година Закон за ненамеса на държавата в икономиката не работи, тъй като не е превърнат в подзаконов документи, които да го задействат и да задължат всички клонове на управлението да се съобразяват с него.

Очевидно е, че в България държавата на всички нива се съпротивлява срещу намаляването на цената за правене на бизнес. Затова едва ли е реалистично да се очаква внезапна революция в нейните нагласи така, щото тя да последва примера на свободните икономики като Ирландия или Естония. По-разумно изглежда придържането към програма минимум, която просто настоява държавата да спазва онези ангажменти, които сама е поемала от момента на излизане от хаоса на посткомунизма (т.е. от 1998 година).

Три са тук основните елементи:

А. *“Национална стратегия за насърчаване на развитието на малки и средни предприятия за периода 1998-2001 година”*, (приета с решение 398 от 7.08.1998 г. на Министерски съвет). Подлежащите на спазване ангажменти включват: 1. Опростяване на административната и нормативната уредба за МСП; 2. Подобряване на финансовото обслужване на МСП чрез политика, която цели икономически растеж и създава условия за улеснен достъп до заеми и финансиране с рисков капитал за МСП;

3. Подобряване на конкурентната среда и конкурентноспособността на МСП чрез: ускоряване на приватизацията; ефективно прилагане на антимонополното законодателство; борба с икономическата престъпност, рекета, некоректни конкурентни преимущества (неплащане на мита, акцизи, данъци).

А също така: “Министерският съвет и отделните министерства: ще отчитат влиянието на отделните нормативни актове върху МСП; ще имат постоянен ангажимент да съставят проекти на закони и приемат подзаконов нормативни актове по начин, влияещ положително на МСП; ще гарантират съответствието на новите закони и подзаконов нормативни актове със законодателните стандарти на Европейския съюз.”

Б. *“Хората са богатството на България: Управленска програма на Правителството на Република България”* (2001 година). Философската основа на ангажиментите е: “Следване на национална индустриална политика, съобразена с процесите на глобализация на икономиката и либерализация на световната търговия и насърчаваща свободната конкуренция и пазарното поведение в защита на общественя интерес.”

Конкретните дейности включват: “Въвеждане на ясни правила за административното обслужване на физическите и юридическите лица; Ограничаване до разумния минимум на разрешителните, регистрационните и съгласувателните режими; Изграждане на общи информационни системи в администрацията с цел предотвратяване на корупцията”; както и: “освобождаване на администрацията от несвойствените за нея функции и създаване на механизми за приватизация на административни услуги.”

Поетите през 2001 година правителствени ангажименти включват и други ясни заявки, чието изпълнение би сериозно допринесло за укрепването на средната класа, като:

- Прословутото обещание държавното преразпределение да бъде сведено до 35 на сто от БВП.

- “Данъчната революция” – решителното и системно намаляване на данъците. Ако това тръгне да се изпълнява, обаче, редно е да бъде поет и ангажимента за намаляване на държавните вземания под формата на здравни и пенсионни осигуровки, както и либерализирането (предоставянето на личен избор) на тези два сектора. Това е важно уточнение, защото докато през 2004-5 година правителството намалява някои данъци, поради увеличаването на другите вземания процентът на вземанията като дял от БВП успява да скочи до нивото от 42 на сто, характерно за бедните икономики с малка степен на свобода и зачатъчна средна класа.

- “Обслужването на едно гише” – ангажимент, чието неизпълнение е сериозно критикувано и от ЕС.

- Съкращаването на администрацията с 10 на сто. Този ангажимент е превърнат в своето отрицание и между 2001 и 2005 година администрацията набъбва с една-пета, като разходите по нея растат с почти една-трета.

В. Към ангажиментите на държавата за освобождаване на инициативата от своята намеса (“Държавата не прави нищо”) трябва да се прибави и неприлаганият *Закон за ненамеса в икономиката*. Задействането на задълженията, по този закон, за прекратяване на производството на ограничения от всички нива на администрацията, както и за предварително пресмятане на цената върху бизнеса на всеки планиран нов закон, е в състояние сериозно да промени средата за стопанска инициатива и така – да стимулира развитието на средната класа.

Неизпълнението на тези правителствени ангажименти създава среда, която не премахва, а поставя препятствия пред развитието на средната класа. Положението е сериозно, тъй като задаващата се вълна допълнителна администрация, свързана с интеграцията в ЕС, ако попадне на сега съществуващата почва, ще е в състояние радикално да маргинализира инициативните и самостоятелните субекти, особено като се има предвид склонността на българските правителства да тълкуват изискванията за “укрепване на административния капацитет” като “създаване на нови административни структури”, които не заместват, а просто се добавят върху вече съществуващите⁷.

Остро тревожно, от тази гледна точка, е следното обобщение на Мартин Димитров от ИПИ, направено през февруари 2005 година: “Рецептата за успех в Естония е относително проста – ниски данъци, ясни правила, ниска намеса на държавата в икономиката, качествени публични услуги. Всичко това е довело да значително по-високи доходи в сравнение с България, което е резултат от вече изградена икономика с много добра конкурентоспособност. За всяко едно от тези решения, които са доказали своята ефективност и в много други страни има сериозна

⁷ Според изчисленията на специалисти по интеграция, ако този подход се запази, изпълнението на всички ангажименти по линия на ЕС може да доведе до увеличаване с 30 пъти (!) на сегашната численост на администрацията в България. Така би се изпълнила отдавнашната мечта на всички бюрокрации, отбелязвана от нейните водещи изследователи през изминалия век: числеността на бюрокрацията да съвпадне с пълнолетното население.

опозиция в България. Държавата се “бори за всеки милиметър земя” преди да допусне частния сектор, приватизацията се разглежда като престъпление сама по себе си, намаляването на данъците е мъчителен процес въпреки огромното преизпълнение на приходите, качеството на публичните услуги е много ниско, за редица нереструктурирани сфери, на практика, няма никаква воля за промяна.”

2.2. “Държавата да прави нещо”

В края на 1990-те и началото на 2000-те години Уолтър Мийд и Шърл Швенингер провеждат, по поръка на Съвета за външни отношения (издателите на Форин афеърс), сравнително изследване⁸ на 52 страни по индикатора “политики, насочени към формиране на средна класа.” Основното, което намират е следното. Там, където се провеждат стопански реформи, но няма политика специално насочена към стимулирането на средната класа, реформите се провалят, защото нямат носител и не могат да издържат на саботажа на губещите от тях окопани интереси. От гледна точка на реформаторската политика, казват авторите, средната класа има следната роля: “упражнява укротяващо въздействие върху лоши правителства и дава подкрепящо въздействие за политиките на добрите правителства.”

Според едно от заключенията, политиките на реформаторски правителства трябва да се съсредоточат основно върху “разширяване на участието в собственост върху жилища и предприятия”, което включва създаване и поддържане на добри условия за живот на кредит.

Да повторим основния принцип: ако държавата тръгне “да прави нещо”, без да е изпълнила своите задължения по линията “да не прави нищо”, резултатът може да бъде окончателното ликвидиране на инициативата и на средната класа. А именно българската държава има склонността да прави това, особено ясно личаща в управленската програма на правителството на Саксбургготски (2001-2005), както и в предизборните обещания (пролетта на 2005 година) на НДСВ и БСП.

В България ни причаква и друг капан: провеждането на деконцентрация под името “децентрализация”. Децентрализацията – това е предаването на власт и ресурси така, че да се създаде плуралност на центровете на вземане на решения и максимален избор и подотчетност. Деконцентрацията е разчупване на единната централна власт на отделни парчета, които обаче не формират плуралност на центровете за вземане на решения и не създават избор и подотчетност.

Напротив, деконцентрацията създава вериги на феодален тип зависимост и борба за достъп до центъра – точно възпроизвеждайки онзи конфуциански модел, който според Макс Вебер спира развитието на капитализма. Сегашната система на здравно и пенсионно осигуряване, например, е деконцентрация, каквото е и отношението държава-общини.

По отношение на проблематиката “средна класа” този капан е заложен в онова мислене, според което държавата може да прехвърли дейности към гилдии-монополисти. Такъв например е случават с проекта за Закон за камарите на архитектите и инженерите в инвестиционното проектиране, прехвърлящ правомощия (лицензи, разрешителни и пр.) към една организация.

Както правилно отбелязват колегите от ИПИ, когато се явяват в тази си роля (на административен филтър), гилдиите играят ролята на картел – т.е. на ограничител, а не на освободител на самостоятелността и независимостта. Нещо повече: гилдийните организации са характерни за обществата, които още не са развили средна класа с нейната характерна самостоятелност и независимост. А поемайки административните функции на държавата, те са способни да се превърнат в квази-държавни органи и да преследват като основна цел благосклонността на властта. С което отново се връщаме към китайския анти-модел на Макс Вебер.

“Държавата да прави нещо” означава, както се вижда в горепосочената стратегия на президента Буш, *държавата да прилага целенасочени действия за постигането на такава ситуация, която да е изрично насочена към развитието на хората по посоката на самостоятелност и независимост*. Като се има предвид сегашното състояние (виж пречките, изброени по-горе) и историята на проблема, става

⁸ **The Bridge to a Global Middle Class.** Walter Russell Mead and Sherle Schwenninger, eds. January 2003 ISBN: 1-4020-7329-1

дума за решителни и последователни действия, сравними с политиката на Маргарет Тачър от началото на 1980-те години.

В България би ставало дума за придържането на държавата към следните принципи: първо, онова, което подлежи на регулация, трябва да отиде към браншовите организации (но не на принципа на монополни гилдии); второ, на онова, което не подлежи на регулация, не трябва да му се измисля регулация.

Действия, стъпващи върху такива принципи включват, най-малкото, следните няколко пласта:

А. Решителна структурна реформа на администрацията. Съществуването на всяка административна единица (вкл. министерства) да бъде ясно обосновано, от гледна точка на стимулирането на инициативата и независимостта на хората, оформено в мисия и околичествяеми цели, изпълнението на които да се оценява публично в края на всяка календарна година. Въвеждането на единни, публично достъпни масиви информация, както и на системата “едно гише”. Решителното освобождаване на администрациите от дейности, които не са необходимо присъщи на държавата; конкурентно концесиониране на дейности, които не са необходимо присъщи, но които се очаква да бъдат извършвани под егидата на държавата (например – инфраструктура).

Такива структурни промени не само ще подобрят качеството на предлаганите от администрацията услуги, но и ще доведат по естествен път до решително намаляване на количеството администратори (и следователно – на обема администриране и намесване, извършвано от тях).

Б. Решителна структурна реформа на образованието по посоката на по-голяма ефективност, повече избор и самостоятелност; както и промяна на учебното съдържание по посоката на формиране на нагласи и умения за самостоятелност, инициативност и независимост. Аналогична реформа в здравеопазването и социалното осигуряване.

В. Решително възстановяване на държавата на нейните необходимо присъщи арени като гарантиране на сигурността на гражданите, справедлив и ефективен правен ред, спазване на базисните човешки права (т.е. на живот, свобода и собственост). В конкретен план, това ще обезсили корупцията и сивата икономика, както и ще намали стимулите за зависимо поведение (т.е. на търсенето на благоволенieto на държавата, вместо – на пазарна ефективност чрез самостоятелност) от страна на стопанските субекти. В по-общ план, създаването на сигурна и ефективна законова среда, известна като “върховенство на закона”, е онова най-важно нещо, което окуражава появата на независими и инициативни хора.

Г. Решително либерализиране на икономиката с оглед постигането на високо ниво на доходи и заетост – фактори, които директно стимулират развитието на “средната класа”.

Д. Решителни политики за изграждането на онази инфраструктурна среда (т.е. по подобие на американския опит от началото на 19-ти век до днес), която да улесни развитието на хората от “средната класа”. Тази среда – независимо, дали става дума за пътища, капиталови пазари или комуникации – и да има за цел премахването на пречки и увеличаването на елемента на избор и контрол от страна на хората.

Изобилието от конкретни мерки, предлагани в българското общество в последните години с оглед стимулирането на бизнеса, развитието и средната класа, би дало ясни резултати, ако бъде положено в тази предлагана концептуална система.

Е. Решителна подкрепа за, и единодействие с асоциациите и организациите на средната класа. Окуражаването на асоциациите на тази класа води до стопански и политически напредък, иновации и стабилност едновременно. За илюстрация на тези предимства можем да се обърнем към основополагащото историческо изследване на формирането на британската средна класа: *John Garrard. Democratisation: historical lessons from the British case.*

Следващи стъпки

В следващия етап на проекта работата ще бъде подчинена на това, да се изработи за нуждата на правителството списък конкретни и обвързани помежду си мерки и политики – едно непосредствено приложимо “сечиво” за стимулиране на създаването и развитието на средна класа в България. За целта са необходими качествени (фокус групи, задълбочени интервюта) и количествени (представителни

изследвания) социологически действия, както и сравнителен анализ на обществената среда.

Изследвания

Очертава се модел на средната класа, който се разгръща на три нива: психологическо (ценности, разбирания, светогледи); социално и икономическо. Искаме да разберем структурата на същинската средна класа, както и да позиционираме други групи, които могат да се окажат средна класа – т.е. ще трябва да бъдат взети пред вид при съставянето на политики.

Ще търсим отговорите на въпроси като:

- Какво е отношението на същинската средна класа, на сродни на нея групи, на държавните администратори и на общественото мнение към конкуренцията? Тя е повод за радост или повод за страх?
- Какво е разбирането на подобни групи за пазара? Какво е тяхното отношение към него?
- Кои групи в България са същинската средна класа в момента? Какъв дял от нея са иноваторите – т.е. най-полезните за обществото?
- До каква степен “професионалните класи” са част от средната класа (т.е. изискват политики, насочени и към тях) в съвременните условия в България?
- Къде, спрямо проблематиката на средната класа, се разполагат новите фигури на пазара: а/ самонаетите; б/ самонаетите, изпълняващи договори с работодател, намиращ се зад граница; в/ емигрантът-наемен работник, активиращ спестяванията си в България като предприемач; г/ емигрантът, изпращащ пари в България?
- Поколенческа характеристика ли е “средна класа”?
- Защо хората толкова трудно напускат средата на администрацията, за да започнат свой бизнес? Какво смятат за перспективите си, след като са сторили това?
- Колко са “скритите предприемачи” в администрацията – т.е. хората, които получават заплата, без да работят особено ревностно, но докарват основните си доходи от паралелно предприемачество? Как оценяваме полезността на подобни хора?
- Колко са “потенциалните предприемачи” – т.е. онези квалифицирани хора, които предпочитат да не работят като наети на пълен работен ден, за да държат част от капацитета си свободен за гъвкави реакции спрямо пазара и възникващите възможности? Какъв е техният житейски път и доколко следва подобно поведение – на частична заетост – да бъде окуражавано с оглед бъдещи ползи?
- Какво искат от държавата всички групи на “средната класа”? Трябва ли да им бъде дадено с оглед целите, които искаме да постигнем за обществото със създаването на средна класа?
- Какъв политически дневен ред носи средната класа? Формира или не, на политическата арена, прогресивни искания и дневни редове подобно на (изобилно) изследваните средни класи на Югоизточна Азия? Какъв тип политика би средната класа припознала като своя? В каква степен носи в себе си клиентелното минало на българското предприемачество?

Сравнителен анализ на обществената среда

- По какво съдим за наличието на критичен праг предприемаческа култура в едно общество? (Сравнително изследване на медии в България и Великобритания, например)
- По какво точно законодателството на страните-членки на ЕС, признати за най-бързо развиващи се, се отличава от регулационната тъкан, съществуваща в България?
- Какви точно дефицити формира българското образование, които дефицити са пречка пред разгръщането на предприемачеството и свободната инициатива?
- Можем ли да съставим точен списък на всички регулации (вкл. на ниво подзаконови актове), които са пагубни за развитието на средната класа?
- Къде – като политики и нагласи за политики – се разполага българското общество по скалата “стара Европа” (регулиране на работното време и формите на заетост) и “нова Европа” (свобода на работното време и на формите на заетост)?

Заклучение (предварително)

Системното “отглеждане” на средна класа обслужва – и то не “в крайна сметка”, а практически веднага – всички групи в обществото. Самостоятелните и независими хора са онези, които създават стойност и развитие – а следователно, ресурсите, които ползват несамостоятелните и зависимите. Средната класа обслужва и общото благо, тъй като е основата на стабилността и умереността.

По тези причини насочването на държавната политика към изграждането на средната класа не би било несправедливо, а, както се казва в стратегията за развитие на Маями: “Справянето с този провал (т.е. липсата на средна класа) може да се окаже онази една критична интервенция, която регионът може да направи, за да подобри бъдещето си.”

Има, обаче, и елемент на “крайна сметка”. В крайна сметка, като се има предвид, колко е омотан и усложнен проблемът в момента, “отглеждането” на средна класа – т.е. постигането на развитие и обслужването на общото благо – зависи от появата на решителна и неумолима държавна воля за постигането на тези цели. В повечето экс-комунистически страни това е направено и, следователно, ако то не се случи в България, това ще е плод на съзнателно взети решения – на конкретен обществен избор легитимният национален типаж да не е самостоятелният и инициативен индивид.

А под всичко лежи принципа, изведен още от Аристотел в “Никомахова етика”:
“държавната общност не се стреми към ползното за момента, а към ползното за целия живот.”